

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

FEBRUARY/MARCH 2009

TIMARAKA: 70

NKARHI: 2 wa tiawara

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU.
XIYENGE XA A: Xi na xivutiso xa 1 xa xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Xi na xivutiso xa 2 xa nkomiso/nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Xi na swivutiso swimbirhi swa 3.1 na 3.2 swa ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlamula swivutiso hinkwaswo.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge xin'wana na xin'wana eka pheji yintshwa u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana ni xin'wana.
4. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
5. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Mafemani Shilaluke, muchayeri wa tilori epurasini ra ka ZZ2 a a vuya hi le Durban laha a a yisile matamatisi kona. Etlhelo ka yena a ku tshamile Bumani Magwavulani, xifanyetana xa kwalomu ka khumentlhanu wa malembe, lexi na xona a xi tirha kwale purasini. A xi tirhisiwa etilorini hileswi vathori a va chava swipikitere leswi sivelaka ku xanisiwa ka vana. Swifanyetana leswin'wana leswi a swi tirha kwale purasini na swona a swi huma na tilori.

Hi siku leri mpfula a yi vuyisa na n'wana evukatini. Mhaka ya ku na ka mpfula a yi tsakisa Mafemani, kambe hi tlhelo rin'wana a a vula leswaku ya n'wi onhela. A a tsakisiwa hi leswi loko ku ri na mpfula maphorisa ya le magondzweni ya nga swi kotiki ku pfala tilori ya sindzisa vachayeri ku ba mati tingwenya ti etlela. Mpfula a yi n'wi onhela hikuva tiwayipara ta movha a ti nga tirhi kahle, tlhandlakambirhi, xiyanimoya xa movha a xi nga khomi kahle kasi a a lava ku yingisela ntlangu exikarhi ka Pirates na Chiefs. A a rhandza xipanu xa Pirates lero loko xo tshuka xi dyiwile, ximbitana a xi nga tselekiwi. Vana a va boheka ku etlela va hlaya tinyeleti.

Ku hluleka ka tiwayipara ku tirha kahle swi endlile leswaku a nga voni bazi leri a ri ganamile etlhelo ka patu. Bazi leri a ri tlumbanile na teretere leyi a yi layichile mimovha. Loko lori yi nga si famba 500 wa timitara ku suka laha ku nga wela bazi, Bumani u vonile xifanyetana lexi lavaka ku ringana na yena xi ri karhi xi tsutsumela epatwini, kutani a lemukisa Mafemani. Mafemani u bohile tibiriki lori yi ya ku tsheke! Loko va ha hlamala, xifanyetana xi pfurile rivanti ra lori hi tlhelo leri ku nga tshama muchayeri.

"Hi wena mani xana? U lava yini laha ke? U vavisiwile hi yini?" Ku vutisa Mafemani. Xifanyetana a xi hlamulangi nchumu. Xi lo va langutisa hi ndlela yo terisa vusiwana. "Nghena hi hala," ku vula Mafemani a ri karhi a kombetela tlhelo leri ku nga tshama Bumani.

Xifanyetana lexi xa xitaxifamba xi rhendzelekile na lori, kutani xi fika xi nghena xi tshama etlhelo ka Bumani. A xi ri na mbanga yo chavisa ehenhlanganyana ka tihlo. A swi tikomba wonge a xi lo tlhaviwa hi nchumu wo tontswa. Swiambalo swa xona a swi nga ha vonaki hi ngati. Va ringetile ku xi tlhava hi swivutiso kambe a ku vangi na nhlanga yo huma ngati.

"Hi ta endla yini hi mufana loyi xana?" Ku vutisa Mafemani. "A hi fambeni na yena. Loko hi fika edorobeni hi ta n'wi nghenisa exibedhlele kumbe etlilini," ku hlamula Bumani. "Yini? Hi n'wi yisa exibedhlele no n'wi tiva hi nga n'wi tivi xana? Kumbe i n'wana wa le xitarateni. Hi to famba na yena epurasini. Hi ta fika hi n'wi ongola kona. Ana mulungu u lava tiboyi to tala," i Mafemani yeloye.

Va fambile mpfhuka wo leha ku ri hava na wo tokolo! Leswi na xiyanimoya a xi nga khomi kahle, a va swi kotangi ni ku twa xitiviso xa xihatla xa n'wana loyi a nga nyamalala endzhaku ka ngozi ya bazi. Kumbexana a va ta va va endlile matshalatshala ya ku n'wi tlherisela endzhaku. Loko xiyanimoya xi ya hela xi khoma se a va fambile mpfhuka wo leha.

Loko va fika epurasini va rhurerile xifanyetana endlwini ya vatirhi. Bumani u vandzekile mati a xi hlambisa. Mafemani u pakile lori kutani a khoma ndlela a kongoma ekaya eGandlanani. Leswi a ku ri Mugqivela, a a jafele ku ya timula torha, a rivele na hi ta xifanyetana. U swi tsundzukile a ri ekaya kambe a swi ba hi makatla, a vula leswaku u ta swi vona hi Musumbhunuku.

Swi tekile nkarhi wo leha xifanyetana lexi xa ha ongoriwa hi Bumani. Hikwalaho ko lahlekeriwa hi miehleketo nkarhi lowu xi hlanganeke na ngozi, xifanyetana a xi nga ha swi tivi leswaku hi xona mani, wa ka mani, la humaka kwihi. Leswi swi endlile leswaku va xi thya vito ra Gungula hi leswi a xi tshama xi ri karhi xi gungula.

Endzhaku ka tin'hweti ta mune xifanyetana xi hundzukile mutirhi wa ka ZZ2. Na xona a xi famba na lori, kambe a xi nga pfumeleriwi ku fambela emathelo ya Durban hi ku chava leswaku va nga tshuka va hlanganile na maphorisa.

Vatswari va Gungula a va dya mbitsi loko va ehleketa n'wana wa vona. A va nga twisisi loko va ehleketa leswaku vanhu hinkwavo lava vavisekeke na lava va loveke enghozini ya bazi va kumekile, kambe n'wana wa vona yena a nyamalalele makumu. A va vona swi antswa na loko a a lo kumeka a lovile.

"N'wana wa mina a nga fangi, wa hanya. Ngati ya mina ya ndzi byela. Loko n'wina maphorisa mo tirha ntirho wa n'wina hi ku hetiseka u ta kumeka Nyiko wa mina," ku vula Solani eka sejeni wa xitichi xa maphorisa xa Phaphama.

"Hi ta n'wi kuma Manana Matokobye. I ntirho wa hina wolowo. Na loko ku ri na lexi nga n'wi dya, xi ta humela erivaleni. Munhu a hi xiharhi, u na sirha. A nga heleli enhoveni, swa yila," ku gimeta sejeni.

SWIVUTISO

- 1.1 I ncini xi endleke leswaku Bumani a kumeka a tirhela elorini ematshan'wini yo tirha mitirho ya le purasini? (2)
- 1.2 Xana i ncini lexi vangeleke bazi ku wa? (2)
- 1.3 Boxa swilo swimbirhi leswi a swi endla leswaku Mafemani a nga tsaki hikwalaho ka maxelo ya siku rolero. (4)
- 1.4 Hlamusela leswaku Gungula u ri kumise ku yini vito leri. (2)
- 1.5 Xana vito ra ntiyiso ra Gungula a ri ri rihi? (2)

- 1.6 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
- 1.6.1 Ku etlela u hlaya tinyeleti. (2)
- 1.6.2 Ku ba mati tingwenya ti etlela. (2)
- 1.7 Hi ku vona ka wena, xana a swi fanerile ku va Mafamani a rhwala xifanyetana lexo vaviseka a famba na xona ke? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 1.8 Hlamula **hi swona** kumbe **a hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.8.1 Vahlayisi va nawu va pfumela leswaku vana va tirhisiwa emapurasini va ha ri vatsongo. (3)
- 1.8.2 Maphorisa ya xitichi xa Phaphama a ya tikarhatela ntirho wa wona. (3)
- 1.9 Hlawula nkongomelo wun'we wa xitshuriwa lexi eka leminharhu yi nga laha hansi: (2)
- 1.9.1 Emapurasini ku tirhiwa mitirho yo tika.
- 1.9.2 Emapurasini man'wana a va landzeleli milawu ya tiko ya matholelo.
- 1.9.3 Ku tirha emapurasini swa vuyerisa.
- 1.10 Hlamusela leswaku Mafamani a a ri munhu wa njhani. (4)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 80 – 90. U nga onhi mongo wa xona.

Rifumu ra Ganyani a ri hlamarisa vanhu va muganga hinkwawo lowu a a tshama ka wona. Phela xiyisa lexi a xi fumile, xi tlhela xi fuma ni swikunwana swinene. Ndza tshemba hambu a ri Patrice Motsepe, kumbe Sol Kerzner a a nga ta vona nchumu hi hala ka switamelo. Handle ka vanghana na vanhu lava nga n'wi vona loko a ha ri ntsongo, vanhu vo tala a va nga si tshama va n'wi vona hi mahlo ya nyama Ganyani. Swona a va ta n'wi vona kwihi hikuva a a hanya bya mfukuzana? Tiyindlu hinkwato leti a a ri na tona a ti sirheleriwile hi makhokholo ya makhumbi, na mafasitere ya mimovha hinkwayo leyi a a famba hi yona a yi ntintiwile leswaku munhu a nga kali a vona vanhu lava nga endzeni ka yona. Loko munhu a lava ku n'wi vona a a fanele a rhanga a kombela mpfumelelo, ku ri kona a nga ta burisana na yena.

Lexi hlamarisaka hi leswaku ntirho wa yena na lomu a a tirha kona a ku nga tiviwi hi munhu. Lomu a a tshama kona a ku tshama ku nghena mimovha yi tlhela yi huma yi ya kwalomo. Tiselulafoni ta yena hi tinharhu ka tona a to tshama ti ri karhi ti phikizana hi ku humesa na ku amukela mahungu. Mhaka yin'wana leyi a a dume hi yona hi leswi a a ri munhu wa matimba, hi vula matimba yo lawula. Maphorisa, vachuchisi, tihosi hambu na swikhulu swa van'watipolitiki a va n'wi hluvulela xihuku.

Rin'wana ra masiku vanhu va muganga wa Hlalelani va vonile bayisikopo ya mahala. Siku leri maphorisa lama tokoteke ya fikile ya rhendzela jarata rin'wana ra lomu Ganyani a a tshama kona. Hi nkarhinyana ku fikile xihahampfhukaphatsa xi ri karhi xi bongu bya nghala no rhendzeleka kwala henhla ka yindlu. He n'wina, mi vone yini? Mpfumawulo wa swibamu lowu a wu twakala munhu a a ta kala a ehleketa leswaku i ndlati loko yi vandlamula. Kute ku ya ku whii, tititii, jarata hinkwaro ri sala ri lo n'walalalaa, hi swikangalafula swa maqulu, swingolongondzwana leswi fayekeke ku tlhela ku vonaka ni nambu wa ngati lowu a wu nga tiviwi lomu a wu khulukela kona. Loko hi twa, va ri Ganyani u le xibedhlele, naswona u rindziwa hi maphorisa.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XIVUTISO XA 3.1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

Tatana Nghunyule Malenga u lo na khoma R450 000, 00 ya Lotto, o sungula ku ka a nga ha khomakhomeki. A a nga swi tivi leswaku mali yoleyo a hi mali naswitsanana. U ngeniwile hi manyunyu ya xitsotso, a rivala leswaku vukosi i mberha. U tshikile Rose, nsati wa yena wa xitekwa, loyi ngi a ri mudyondzisi kwala mugangeni wa ka vona exikolweni xa Phurayimari, kutani a ya tshama na Tintswalo, loyi ngi a ri mhika, elokhixini ra Twananani. A va tshama exitandini xa Tintswalo loyi a a tirha ku koropa evhengeleni ra ka *Ellerines*, hikuva nyangwa wa xikolo a a nga wu tivi. Loko a fika ekaya ka Tintswalo, u hindzimuxile yindlu ya Tintswalo ya makamara manharhu, a aka dyiyindlu dya makamara ya nhungu. Dyiyindlu dya kona dyi n'wi koxe R150 000, 00. U tlhandlekele hi ku tixavela movha wa manyunyu lowu wu n'wi koxeke mali yo ringana R140 000, 00. Loko vanhu va n'wi vutisa leswaku hikwalaho ka yini a ya tshama elokhixini, yena a a va hlamula a ku: "Vutomi bya muganga byi ndzi hlambisa timbilu, naswona swi fanele swi tikomba leswaku na mina se ndza tikota". Leswi Nghunyule a a vula leswaku Tintswalo a xi na to tala, a ku ri hava nchumu na wun'we lowu a a n'wi fihlela wona. Tintswalo hi yena a a tshama na khadi ra bangi leswaku loko un'wana wa vona o tshuka a lava mali, yena a ya yi xokola ebangini. Swi fambise sweswo ku fikela loko nuna na nsati va tlulana milenge. Leswi swi vangiwile hi leswi Nghunyule a a ri xilovekelo, kutani siku na siku a vuya a lo hliki, nomo wu ri karhi wu nuha byalwa onge wo lava ku rhurhela tinhongani. Loko Tintswalo a ku wa vula, a a byeriwa hi ta vusweti bya yena no ka a nga ngenangi xikolo. Tintswalo u kale a karhala hi mhaka leyi, kutani a vona swi antswa ku tikumela un'wana wo hungasana na yena. Siku rin'wana Nghunyule u te loko a vuya hi le mporosini, a kuma leswaku se ku nghene xihovori xin'wana laha kaya. Hiloko xi n'wi pakela mpahla ya yena hinkwayo xi n'wi lerisa leswaku a khoma ndlela a kongoma eka rikwavo, a sukela nsati wa xona. Nghunyule u lo na xi languta kan'we emahlweni, o swi vona xikan'wekan'we leswaku u boheka ku teka xileriso xolexo. U sungurile hi ku kombela Tintswalo ku n'wi nyika khadi rakwe ra bangi. Hiloko Tintswalo xi n'wi hoxa hi rona. Mbuyangwana a a ehleketa leswaku mali ya ha ri kona le bangini. Loko a ringeta ku xokola mali yo ringana R1000, 00, hiloko muchini wu n'wi tivisa leswaku a nga na mali yo enela. A hoxa khadi ra vumbirhi, a ba mali yoliyani nakambe, a ehleketa leswaku muchini kumbexana wu lo copeta, muchini wu tlhela wu tsala hungu roleriyani. A a nga ha ta swi kota ku endla tano ra vunharhu hikuva muchini a wu ta mita khadi. Hiloko a hoxa khadi emuchinini nakambe, kutani a vutisa mali leyi yi saleke. Muchini wu n'wi tsalela xilipi xo kombisa leswaku ku lo sala ntsena R100,00. Hiloko Nghunyule tindleve ti sungula ku hundza nhloko. Leswi se a a tshikile na ntirho wa vuthicara, a a to swi yini mbuyangwana? Phela se a a vula leswaku vuthicara a byi dyisi, bya gabisa naswona byi vangela vusiwana.

Nghunyule wa vanhu a a ri ekhombiyeni, hiloko a xokola R50,00, a siya R50,00 leyin'wana yo khoma khadi, kutani a teka malinyana a xava swakudyanyana a tshama hansi a tidyela. Loko a xurhile u lo tikhoma xihlaya, a tiputa, a dya marhambu ya nhloko. A a navela ku tthelela emarhumbini, kambe loko a tsundzuka futa ra yena, a swi vona leswaku va nge he n'wi amukeli. Hiloko a teka xiboho xo duka na tiko, a nga tivi laha a nga ta helela kona.

SWIVUTISO

- 3.1.1 Tsala rito rin'we leri kumekaka endzimaneni, ematshan'wini ya xivulwahava lexi landzelaka:
Wansati wo ka a nga tswali swihlangi. (1)
- 3.1.2 Nyika nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka lexi nga na ntlangiso wa marito:
A a nga swi tivi leswaku mali yoleyo a hi mali naswitsanana. (2)
- 3.1.3 Tsala mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
U lo na tsundzuka **futa** ra yena, a swi lemuka leswaku a nge amukeleki. (1)
- 3.1.4 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi landzelaka:
Nyangwa wa xikolo a a nga wu tivi. (1)
- 3.1.5 Nyika ku hambana ka tinhlamuslo ta marito lama tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:
(a) Tintswalo a a karhele hi ta Nghunyule, hiloko a vona swi antswa ku tikumela **nuna** un'wana. (2)
(b) Tintswalo a a karhele hi Nghunyule hiloko a kuma **wanuna** wo tihungasela na yena. (2)
- 3.1.6 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Loko Tintswalo a ku wa vula, a a byeriwa hi ta **vusweti** bya yena. (1)
- 3.1.7 Tsala nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Tatana Nghunyule Malenga u lo na khoma R450 000,00 ya Lotto, o sungula ku ka a n ga ha khomakhomeki. (1)

- 3.1.8 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:

Nghunyule u va byerile a ku: "Vutomi bya muganga byi ndzi hlambisa timbilu, naswona swi fanele swi tikomba leswaku na mina se ndza tikota."

(Nghunyule u va byerile leswaku...) (2)

- 3.1.9 Eka xivulwa lexi: "Nghunyule u lerisiwile ku khoma ndlela a kongoma eka rikwavo," xivulwahava '**ku khoma ndlela**' xi vula ku nghena endleleni kumbe ku famba. Nyika nhlamuselo ya xivulwahava lexi tikisiweke laha hansi:

Nghunyule u lo na **khoma Lotto**, o sungula ku ka a nga ha khomakhomeki. (2)

- 3.1.10 Xiya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka, kutani u endla xivulwa xa wena n'wini hi rito rolero xi humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi.

Muchini wu **tlhela** wu tsala hungu. (2)

- 3.1.11 Tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:

Tintswalo a a tshama na khadi ra bangi ra Nghunyule.

(Khadi ra bangi ...) (1)

- 3.1.12 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi landzelaka: **Vukosi i mberha.** (2)

XIVUTISO XA 3.2

Xiya xifaniso lexi xi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

XANA AFRIKA-DZONGA A HI YA HINA HINKWERHU KE?

Hi karhele ku tshama eswidakanini

Ti kwihi tiyindlu leti mi hi tshembiseke tona?

- 3.2.1 Hi ku vona ka wena, xiyimo xa vanhu lava tshamaka eka ndhawu leyi i xa njhani? (2)
- 3.2.2 Hlamusela leswaku hikwalaho ka yini ndhawu leyi yi vonaka yi nga ri ya ximfumo? (2)
- 3.2.3 Hi ku vona ka wena, mahungu hinkwawo lama tsariweke eka xitshuriwa lexi nga laha henhla ya nga va ya kongomisiwa eka vamani? Hikokwalaho ka yini u vula tano xana? (2)
- 3.2.4 Hikwalaho ka yini miako leyi nga emasungulweni yi vonaka yi ri yikulu ku tlula miako leyi nga le ndzeni? (2)
- 3.2.5 Boxa leswaku muteki wa xifaniso lexi a a ri eka tlhelo rihi ra mheho na le ka vuhenhla muni loko a teka xifaniso lexi. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30

NTSENGO WA TIMARAKA: 70